Operatīvā eksperimenta veikšanas nosacījuma izpildes problemātika

Mg. iur. Mārcis Grinciuns

Rīgas Stradiņa universitāte, Juridiskā fakultāte, Latvija
marcis_g@outlook.com

Kopsavilkums

Operatīvās darbības likuma (turpmāk – ODL) 15. panta trešajā daļā noteikts operatīvā eksperimenta veids, kura mērķis ir fiksēt, kā noziedzīgu vai citādi prettiesisku rīcību izraisošā situācijā rīkojas personas, attiecībā uz kurām tiek veikta operatīvā izstrāde. Rakstā tiek analizēts, kā ODL, tajā skaitā ODL 15. panta trešajā daļā ietvertie operatīvā eksperimenta veikšanas nosacījumi, apgrūtina pasākuma realizēšanas iespējas atsevišķu noziedzīgu nodarījumu izmeklēšanā.

Atslēgvārdi: operatīvā darbība, operatīvais eksperiments, kontrolpirkums, provokācija, kūdīšana, konkrēta persona, identificēta persona.

Ievads

Diskusijās ar darbiniekiem, kam uzkrāta praktiskā darba pieredze, tika secināts, ka atsevišķu noziegumu veidu atklāšanā operatīvais eksperiments nav piemērojams, jo pastāv tiesiskā regulējuma šķēršļi. ODL un iestāžu iekšējās instrukcijās noteiktie pasākuma izmantošanas nosacījumi ierobežo tā izpildi pret personām, kuru identifikācijas dati nav zināmi, respektīvi, nav zināms personas vārds, uzvārds un personas kods.

Pētot Eiropola sagatavoto ikgadējo Eiropas Savienības smago noziegumu un organizētās noziedzības draudu novērtējuma (SOCTA 2017) un Interneta organizētās noziedzības draudu novērtējuma (IOCTA 2017) saturu, tika konstatēts, ka mūsdienās noziedzības apkarošanā tiesībsargājošo iestāžu lielākie izaicinājumi ir starptautiskie noziegumi, terorisms un kibernetiskie noziegumi. Tieši šo noziegumu atklāšanā personas identifikācijas datu iegūšana un tās identificēšana ODL normu un iestāžu iekšējo instrukciju regulējuma izpratnē ir īpaši sarežģīta vai bieži vien pat neiespējama, jo interneta vide noziedzniekiem sniedz plašas iespējas izmantot dažādas identitātes slēpšanas metodes, noziedznieki var izmantot viltotus dokumentus, savukārt bēgļiem no terorisma riska valstīm personas

identifikācijas dokumentu var nebūt. Tāpat nedrīkst ignorēt faktu, ka Latvijas tiesībsargājošo iestāžu darbiniekiem aizvien biežāk jāizmeklē interneta vidē pastrādāti noziegumi, kurus atklāt un pierādīt ir sevišķi grūti.

Ņemot vērā noziedzības un tehnoloģiju attīstības tendences, ļoti svarīgi ir attiecīgo tiesisko normu regulējumu laikus novērtēt un pilnveidot, lai tas atbilstu kriminogēnajai situācijai. Rakstā ir apskatīti vairāki prakses piemēri, kuri spilgti norāda uz personas identifikācijas datu noskaidrošanas sarežģītību, izmeklējot atsevišķa veida noziegumus, analizētas ODL normas, lai padziļināti noskaidrotu pētīto ODL normu vēstījumu, un aplūkota jēdzienu “konkrēta persona”, “identificēta persona” un “identificēšana” nozīme no kriminālistikas un operatīvās darbības teorijas viedokļa. Apvienojot praktiskā darba, kriminālistikas atziņu un tiesiskā regulējuma izpētes rezultātus, ir sniegts situācijas vērtējums un priekšlikumi problēmas risināšanai.

Darba mērķis, materiāls un metodes

Šī pētījuma mērķis – konstatēt un definēt juridisko problēmu, sevišķi tās praktisko aspektu, kas atsevišķās situācijās liedz efektīvi izmantot operatīvā eksperimenta pasākumu. Rakstā analizētas praktiskā darba situācijas, kurās redzama ODL normās ietvertā nosacījumu negatīvā ietekme uz pasākuma izmantošanas iespējām. Pētījumā tiek noskaidrots, vai problēmu var risināt, grozot vai papildinot ODL vai iestāžu iekšējo instrukciju normas.

Pētījumā tika lietota valodnieciskā (tekstuāli gramatiskā), loģiskā, sistēmiskā un teleoloģiskā tiesību normu interpretācijas (tulkošanas) metode. Rezultātā tika gūta skaidra izpratne par operatīvo eksperimentu regulējošo tiesību normu vēstījuma nozīmi. Indukcijas un dedukcijas metode tika lietota, lai analīzes rezultātā iegūtā informācija un konstatējumi dotu jaunas domas (secinājumus), kas ļautu sniegt priekšlikumus konstatēto problēmu risināšanai.

Operatīvā eksperimenta nosacījumu analīze

Jebkura operatīvā pasākuma veikšana ir pieļaujama tikai gadījumā, ja tiek izpildīti visi ODL normās noteiktie pasākuma veikšanas nosacījumi un tā īstenošana tiek pamatota ar noteikta rakstura informācijas saturu jeb pamatojumu. ODL 15. pantā ir noteikti vairāki operatīvā eksperimenta veidi, kurus pēc nepieciešamā pamatojuma un veikšanas nosacījumu rakstura var iedalīt divās grupās. ODL 15. panta trešajā daļā noteiktais eksperimenta veids veicams, balstoties uz īpaša pamatojuma saturu un nosacījumu izpildi, savukārt atlikušie eksperimenta veidi īstenojami, balstoties uz vispārējiem pamatojumiem un nosacījumiem.

Operatīvā eksperimenta veidi, balstoties uz vispārēju pamatojumu un nosacījumiem (ODL 15. panta pirmā un otrā daļa), tiek lietoti gadījumos, ja:

- operatīvās darbības mērķu un uzdevumu izpilde ar citiem līdzekļiem un metodēm nav iespējama vai ir būtiski apgrūtināta (ODL 4. panta ceturtā daļa);

- operatīvās darbības subjekta rīcībā ir informācija par noziedzīga nodarījuma izdarīšanas faktu, par kuru uzsākta operatīvā pārbaude (ODL 21. pants);
- saņemts tiešā vadītāja (priekšnieka) vai viņa vietnieka akcepts (ODL 7. panta otrā daļa).

Operatīvā eksperimenta veidi, balstoties uz īpaši paredzētu pamatojumu un nosacījumiem (ODL 15. panta trešā daļa), tiek lietoti gadījumā, ja:

- operatīvās darbības mērķu un uzdevumu izpilde ar citiem līdzekļiem un metodēm nav iespējama vai ir būtiski apgrūtināta (ODL 4. panta ceturtā daļa);
- uzsākts operatīvās izstrādes process (ODL 22. pants);
- operatīvās darbības subjekta rīcībā par konkrētām personām ir informācija, kura dod pietiekamu pamatu turēt šīs personas aizdomās par noziedzīga nodarījuma gatavošanu vai izdarīšanu vai par valsts vai sabiedrības drošības apdraudējumu, vai arī tās tiek meklētas par izdarīto noziedzīgo nodarījumu;
- personas ir iekļautas operatīvajā uzskaitē (ODL 22. panta otrā daļa un 15. panta trešā daļa);
- saņemts tiešā vadītāja (priekšnieka) vai viņa vietnieka akcepts (ODL 7. panta otrā daļa);
- saņemts operatīvās darbības subjekta vadītāja vai viņa vietnieka akcepts (ODL 22. panta otrā daļa);
- saņemts prokurora akcepts (ODL 15. panta trešā daļa).

Redzams, ka ODL 15. panta trešās daļas izpratnē (turpmāk, runājot par operatīvo eksperimentu ODL 15. panta trešās daļas izpratnē, – OE) operatīvā eksperimenta veikšana paredzēta, izpildot vairākus īpašus nosacījumus. Ņemot vērā pētījuma mērķus un uzdevumus, rakstā analizēts OE veids, kurš veicams, balstoties uz īpaši paredzētu pamatojumu un nosacījumu (ODL 15. panta trešā daļa) izpildi.

Apskatot nosacījumu par operatīvās darbības subjekta rīcībā par konkrētām personām esošu informāciju, kura dod pietiekamu pamatu turēt šīs personas aizdomās par noziedzīga nodarījuma gatavošanu vai izdarīšanu vai par valsts vai sabiedrības drošības apdraudējumu, vai arī tās tiek meklētas par izdarīto noziedzīgo nodarījumu, var secināt, ka tas ir atvasināts no operatīvās izstrādes uzsākšanas nosacījuma / pamatojuma (ODL 22. pants), taču tas ir saistošs arī OE izpildē, jo šis pasākums veicams tikai pret operatīvajā izstrādē esošām personām. Saistībā ar šo secinājumu jānorāda uz būtisku apstākli – pamatojums uzsākt operatīvo izstrādi un personu iekļaut operatīvajā izstrādē nav automātisks pamatojums veikt OE. Šāda izpratne par OE veikšanas pamatojumu nav pareiza, taču tā reizēm tiek lietota praksē – darbinieku lēmumos. Dažkārt praksē darbinieki operatīvās izstrādes uzsākšanu uztver kā formālu darbību, respektīvi, rodoties nepieciešamībai veikt OE, amatpersona noformē nepieciešamos dokumentus operatīvās izstrādes uzsākšanai un šo pašu pamatojumu norāda OE veikšanas lēmumā, un otrādi –, uzsākot operatīvo izstrādi, amatpersona uzskata, ka ar šo brīdi tā ir tiesīga veikt jebkuru operatīvo pasākumu bez atsevišķa (papildinoša) pamatojuma. Šāda prakse nav pareiza, jo OE veikšanas pamatojumam, tāpat kā pamatojumam citiem pasākumiem, kuri aizskar

personas tiesības, jābūt konkrētam, labi motivētam un norādītam ODL 23.¹ pantā paredzētajā lēmumā.

Pasākuma veikšanas pamatojums izpaužas divējādi: pamatojumā, kādēļ jālieto tieši šis konkrētais pasākums, un pamatojumā, kādēļ pasākums jāorganizē tieši pēc iepļānotā (konkrēta) scenārija.

Plānojot OE, pamatojumā jānorāda, kādus apstākļus pasākuma gaitā plānots radīt un kādas būs amatpersonas vai slepenā palīga darbības jeb aktivitātes. Operatīvās izstrādes uzsākšanas pamatojums ir “informācija, kas dod pietiekamu pamatu turēt konkrētas personas aizdomās par noziegumu gatavošanu vai izdarīšanu”, jeb fakti / informācija par personu noziedzīgām aktivitātēm, bet šādas informācijas saturs var arī neietvert atbildi, kādēļ jāveic tieši šis amatpersonas plānotais pasākums, piemēram, OE. Lai ievērotu Eiropas Cilvēktiesību tiesas (turpmāk – ECT) noteikto pasīvas izmeklēšanas manieres kritēriju, amatpersonai OE veikšanas pamatojums un norise OE dokumentācijā jāizklāsta detalizēti, norādot, kādus apstākļus paredzēts radīt, kāda ir paredzētā OE veicēja rīcība un kādēļ tā jāpauž izvēlētajā veidā. Svarīgi norādīt informāciju, kas apliecina, ka OE ietvaros notiks iestādes “pievienošanās” plānotam noziegumam, nevis tas tiks ierosināts, kā arī jāatklāj, ka OE tiks veikts pret konkrētu personu (piemēram, “Khudobin pret Krieviju”, 49., 134. rindkopa [9]). Šeit minētais ļauj secināt, ka analizētais nosacījums, kas izriet no operatīvās izstrādes uzsākšanas pamatojuma, ir būtisks arī OE veikšanā, bet praksē, ņemot vērā pasākuma mērķi un ECT judikatūrā noteiktos kritērijus, tas izpaužas atšķirīgi.

Īpaša uzmanība jāpievērš vēl vienam OE nosacījumam – OE veicams pret personām, kuras iekļautas operatīvajā uzskaitē. Praksē, kā arī konsultējoties ar citiem nozares speciālistiem, nākas konstatēt, ka tieši šis nosacījums atsevišķās situācijās liedz veikt OE, jo dažkārt operatīvā situācija nedod iespēju noskaidrot personas identifikācijas datus. Operatīvās darbības iekšējo instrukciju regulējumā paredzēts, ka operatīvajā uzskaitē iekļaujamās personas identifikācijas dati (personas vārds, uzvārds un personas kods) ir jāiekļauj lēmumā par operatīvās izstrādes ierosināšanu. Tātad praksē par identificētu personu tiek uzskatīta tāda persona, kuras identifikācijas dati ir noskaidroti. Citi kritēriji, kas ļautu veikt operatīvo izstrādi pret konkrētu personu, netiek minēti. Līdzīgi ir ar OE plānošanu. Ja nav noskaidroti personas dati, pasākums netiks akceptēts.

Lai raksturotu problēmas izpausmi praksē, jāmodelē trīs situācijas, kuras sastopamas tiesībsargājošo iestāžu ikdienas darbā un kuras spilgti atklāj OE tiesiskā regulējuma vai tā interpretācijas problēmu.

Pirmkārt, jāpievērš uzmanība noziegumiem, kuri izdarīti interneta vidē (kiber-noziegumi) vai ar interneta vides starpniecību. Policija aizvien biežāk darba gaitā saskaras ar problēmu, ka aizliegtie priekšmeti un vielas tiek izplatītas ar interneta vides starpniecību. Piemēram, persona, kura izplata narkotikas, ar klientu par narkotisko vielu veidu, apjomu, samaksu un nodošanas kārtību vienojas sarakstes veidā, izmantojot dažādas interneta vietnes (Draugiem.lv, Facebook u. c.), elektronisko pastu (Gmail, Yahoo, Mail.ru u. c.), saziņas aplikācijas (WhatsApp, Viber, Signal, Telegram u. c.) un citas komunikācijas un tehnoloģiskās iespējas. Interneta vidē, izmantojot dažādas IP adreses slēpšanas

metodes (piemēram, *free proxy server* vietnes vai, piemēram, aplikāciju *Orbot*, *Orfox* [17]), noziedznieki visai veiksmīgi var izvairīties no savas īstās IP adreses atklāšanas, pēc kuras tiesībsargājošās iestādes noziedznieku varētu identificēt. Tāpat pastāv tā sauktais melnais internets (*Dark web*, piemēram, *Tor*, *Freenet*), kurā personas identifikācija ir teju neiespējama [12]. Ar *Tor* instrumentu persona var slēpt savu identitāti un atrašanās vietu, norādot valstis, kurās persona patiesībā neatrodas [11]. Šie apstākļi policijai rada ne tikai personas identifikācijas grūtības, bet pat nozieguma izmeklēšanas piekritības (jurisdikcijas) problēmas, jo sarežģīti ir noskaidrot, kurā valstī persona noziegumu ir izdarījusi.

Lai noskaidrotu identitāti personai, kura slēpjas, lietojot tehniskās un interneta vides tehnoloģiskās iespējas, policijai OE ietvaros jārada noteikti apstākļi (situācijas), kuru dēļ persona, kas veic noziegumu, piekrit nodibināt kontaktu ar OE veicēju. Taču, lai šādu situāciju radītu, nepieciešams OE veikšanas akcepts no operatīvās darbības subjekta amatpersonas tiešā priekšnieka, iestādes vadītāja un prokurora. Lai akceptu iegūtu, jāizpilda ODL minētie nosacījumi, respektīvi, persona, kuras vārds, uzvārds un personas kods nav zināms, jāiekļauj operatīvajā izstrādē, bet to izdarīt nevar, jo iestādei šī informācija nav zināma un apstākļi liedz to noskaidrot. Tādējādi tiek paralizēts tiesībsargājošo iestāžu darbs. Minētais attiecas uz jebkuru noziegumu, kurš izdarīts, pērkot un pārdodot aizliegtus priekšmetus, piemēram, ieročus vai būtiskas to sastāvdaļas [4], bērnu porno-grāfijas materiālus.

ODL 22. panta pirmās daļas regulējumā noteikts, ka operatīvā izstrādē uzsākama pret konkrētām personām, ja operatīvās darbības subjekta rīcībā ir informācija, kas dod pietiekamu pamatu turēt šīs personas aizdomās par noziedzīga nodarījuma gatavošanu vai izdarīšanu. Jēdziens “konkrēta persona” atbilstīgi apskatītās normas saturam būtu jātulko plašāk nekā personas identifikācija pēc vārda, uzvārda un personas koda. Ja jēdziens “konkrēta persona” tiek vērtēts kā nosacījums, kurā paredzēts interesējošo personu izdalīt no visas sabiedrības kā vienīgo individu, kurš izdarījis konkrēto nodarījumu vai kurš atradies kādā konkrētā vietā, viņu iespējams identificēt pēc, piemēram, pirkstu nospiedumiem, DNS, balss u. c. personas unikālajām pazīmēm. Taču jēdzienu “konkrēta persona” var interpretēt arī kā nosacījumu, kas ierobežo iestāžu veikto operatīvo darbību pret nekonkrētu personu loku. Respektīvi, ja operatīvā darbība tiek veikta pret nekonkrētām personām, tā faktiski pārkāpj iedzīvotāju tiesības uz privātās dzīves, mājokļa un korespondences neaizskaramību, jo pasākumi tiek organizēti bez likumīga pamatojuma.

Saistībā ar iestādes rīcību pret nekonkrētu personu ECT savu viedokli paudusi lietas “Khudobin pret Krieviju” spriedumā. Lietas “Khudobin pret Krieviju” sprieduma 49. un 134. rindkopā teikts, ka iesniedzējs (Khudobin) pirms aizturēšanas (lietas ietvaros, kura izskatīta ECT) iepriekš nav sodīts. Vienīgā informācija, kas liecināja par iesniedzēja saistību ar narkotisko vielu izplatīšanu, saņemta no viena policijas slepenā informatora (sievietes). Liecību sniegšanas laikā informatore ECT norādījusi: “Tajā laikā es nezināju, kur iegūt heroīnu, tāpēc toreiz es izlēmu zvanīt [Khudobin], jo agrāk viņš man bija tās pārdevis.” ECT konstatēja, ka iesniedzējs neguva nekādu finansiālu ieguvumu, pārdodot narkotikas informatorei, jo iesniedzējs narkotikas iegādājās no citas personas, samaksājot

personai tikpat, cik vēlāk pārdošanas brīdī pieprasīja informatorei. No minētajiem apgalvojumiem ECT secināja, ka iesniedzējs nav policijai zināms narkotiku tirgotājs un policijas operācija netika vērsta konkrēti pret iesniedzēju, bet gan pret jebkuru personu, kas piekristu piegādāt heroīnu informatorei [9]. No sprieduma satura secināms, ka pirms minēto policijas aktivitāšu veikšanas policijai bija jāiegūst konkrēts pamatojums, kas norāda uz iesniedzēja saistību ar narkotisko vielu izplatīšanu. Ja šāds pamatojums netika iegūts, nedz nacionālā tiesa, nedz ECT nespēj noteikt, vai iestāde bija “pievienojusies” kriminālām darbībām vai tās izprovocējusi (iniciējusi).

Jebkurš plānotais operatīvais pasākums veicams ar konkrētu pamatojumu: kādēļ pasākums jāveic (ko plānots sasniegt) un kādēļ jāveic tieši šis konkrētais izvēlētais pasākums pēc konkrētā scenārija (piemēram, pamatojums personas cilvēka pamattiesību ierobežojumam, izpildot attiecīgu operatīvo pasākumu). Ja operatīvā darbība tiek veikta bez objektīva un konkrēta pamatojuma, tas nozīmē, ka jebkurš cilvēks var kļūt par iestādes mērķi un pret viņu var tikt izmantotas operatīvās darbības subjekta rīcībā esošās ekskluzīvās operatīvo darbību metodes, taktika un speciālās tehnikas iespējas, taču šāda rīcība demokrātiskā sabiedrībā nav pieļaujama. Apskatītā ECT sprieduma situācija atklāj, ka šajā gadījumā iestādes pamatojums bija pārāk vispārīgs (“notvert narkotiku tirgotāju”), tādēļ pasākums tika vērtēts kā veikts pret nekonkrētu personu loku.

OE pasākuma sākšana pret personu, kura kādā interneta portālā slēpjas aiz konkrēta lietotājvārda, nav uzskatāma par pasākumu pret nekonkrētu personu, bet gan pret personu, kura konkrētajā interneta vietnē, izmantojot konkrētu lietotājvārdu, nodarbojas ar noziedzīgām aktivitātēm, t. i., veic saraksti, organizējot noziedzīga nodarījuma izpildi. Dialogs OE ietvaros, tostarp sākotnējā sarakstē interneta portālā, OE veicējam notiks ar konkrētu personu, kura izmanto konkrētu lietotājvārdu. OE pirmajos posmos persona tiks identificēta, jo ar to tiks nodibināts jau fizisks (redzes) kontakts, un šis notikums tiks fiksēts ar audio un video fiksējošu aparātūru. Nedrīkst aizmirst, ka viens no OE mērķiem var būt informācijas pārbaude. Ļaujot veikt OE pret konkrētām personām, kuras iespējams izšķirt pēc lietotājvārda un to veiktās sarakstes satura internetā, iestādes var pārliecināties par iegūtās informācijas patiesumu un identificēt konkrēto personu, kā arī atbilstoši plānot turpmāko operatīvo darbību. Informācijas pārbaude OE ietvaros nenozīmē, ka persona tiek ievilināta slazdā vai provocēta uz noziedzīgu rīcību, kā, piemēram, tas izpaudās deviņdesmito gadu sākumā Kanādas Karaliskās policijas (*Royal Canadian Mounted Police, RCMP*) attīstītajā slepenās operācijas tehnikā *Mr. Big*, kuras ietvaros policijas darbinieks, kurš uzdevās par noziedznieku ar labiem kontaktiem policijā, personai radīja priekšstatu, ka viņa iesaistās noziedzīgās aktivitātēs (lai gan persona ar šādiem noziegumiem agrāk nebija saistīta). Metodes sākotnējais mērķis bija iegūt personas uzticību. Pēc tās iegūšanas policijas slepenais darbinieks jeb tā sauktais *Mr. Big* paziņoja, ka viņam esot kontakti policijā un tie var palīdzēt atbrīvoties no tikko iegūtiem pierādījumiem, kas, neapšaubāmi, apstiprināja personas vainu agrāk izdarītajā noziegumā (kas bija policijas sākotnējās intereses objekts un tā dēļ tika lietota šī slepenās operācijas tehnika), taču šai personai jāizstāsta, kā viņš izdarīja šo noziegumu, atklājot visas detaļas.

Ja persona to nedarīs, palīdzību nesaņems [10; 16]. Šāda policijas aktivitāte neapšaubāmi ietver provokācijas un slazda pazīmes. Šāda metode Eiropas demokrātiskajā sabiedrībā nav pieļaujama. Informācijas pārbaude OE ietvaros, bez šaubām, neparedz minētās tehnikas provokācijas un slazda izpausmes, kas personu varētu ietekmēt atzīties noziegumā, ko patiesībā tā nav izdarījusi.

Domājams, daļa praktiķu uzskata, ka OE veikšana tūlītēji nozīmē personas faktiskās noziedzīgās rīcības – narkotiku iegādes brīža, kukuļa nodošanas brīža – fiksēšanu, taču praksē tā nav. Bieži vien līdz patiesajam nozieguma fiksēšanas brīdim pāriet garš izziņāšanas process. Tā gaitā var tikt noskaidrota gan personas motivācija, gan līdzdalībnieki, gan pierādījumu avoti, gan cita izmeklēšanai svarīga informācija. OE plānošanas un izpildes gaitā nav pieļaujama personas provocēšana uz noziedzīgu rīcību, kā arī jārēķinās, ka nākotnē iestādes rīcību var vērtēt ECT, skatot jautājumu, kā iestādes (un OE veicēja) aktivitātes ietekmēja un vai ietekmēja personu izšķirties par noziedzīgu rīcību. Nav pamata bažām, ka informācijas pārbaude OE ietvaros ietekmēs pasākuma tiesiskumu. OE veikšana izziņāšanas / informācijas pārbaudes nolūkos nav prettiesisks pasākums, tieši pretēji – tā rezultāti ļauj iestādei efektīvāk plānot turpmāko darbu un sasniegt kompetences mērķus un uzdevumus.

Vērtējot konkrētas personas izdalīšanu no pārējās sabiedrības pēc tās lietotājbārda kādā interneta vietnē vai pēc lietotāja tālruņa numura kritērijiem, jānoskaidro, vai šie kritēriji ir pietiekami, lai izdalītu individu kā konkrētu un veiktu pret to aktivitātes. Interneta vietnes konts, neapšaubāmi, var tikt vienots ar cilvēku, kurš ar šī konta starpniecību pauž attiecīgu informācijas saturu (piemēram, sarakstē), tāpat arī tālruņa numurs var tikt vienots ar tā lietotāju, kurš ar tā starpniecību pauž savu subjektīvo viedokli sarunās vai izsiņu sarakstē.

Pēc autora domām, ja ir fiksēts sakaru līdzeklis (lietotājbārds, tālruņa numurs u. tml.), ar kuru tiek pausta operatīvu interesi izraisīša informācija, kas norāda uz sakaru līdzekļa lietotāja noziedzīgo aktivitāti, vai kāds priekšmets (automašīna), kurš fiksēts kā nozieguma izdarīšanas līdzeklis vai palīg līdzeklis, operatīvā darbība pret personām, kuras saistītas ar šiem sakaru līdzekļiem vai priekšmetiem, ir pieļaujama. Operatīvā darbība šādā gadījumā tiktu veikta tieši pret šo konkrēto personu, kura izmanto konkrētu sakaru līdzekli vai transportlīdzekli. OE tiktu pamatots ar personas sarakstēs vai sarunās pausto informācijas saturu un avotu, kur šī informācija iegūta.

Otrkārt, modelējot situācijas, kuras spilgti atklāj OE tiesiskā regulējuma vai tā interpretācijas problēmu, jāpievēršas apstākļiem, kas rodas cīņā ar terorismu vai atklājot noziegumus, kurus veic bēgļi no terorisma riska valstīm vai personas, kuru identitātes datus noskaidrot nav iespējams.

Latvijā un citur Eiropā tiesībsargājošās iestādes praksē saskaras ar problēmu, ka noziegumus izdara personas, kas ieradušās no terorisma riska valstīm un Eiropā ieceļojušas bēgļa statusā. Bieži šīm personām nav identifikācijas dokumentu vai tie ir viltoti. Ņemot vērā situāciju arābu valstīs, kurās notiek karadarbība un vide Eiropas iedzīvotājiem un to izvēlētajam politiskajam kursam ir nedraudzīga, personu identitātes pārbaude ir

ierobežota vai pat neiespējama, jo šo valstu iestādes nav ieinteresētas tērēt resursus un sniegt nepieciešamo atbalstu Eiropas valsts iestādei, lai palīdzētu identificēt kādu bēgli Eiropā. Turklāt persona var atteikties nosaukt savus identitātes datus vai var nosaukt nepareizus datus, kas personas pārbaudi novedīs strupceļā. Eiropas plašsaziņas līdzekļos rodama informācija, ka viens no trīs bēgļiem, kuri ieradušies no Sīrijas, Eiropā ieceļojuši ar viltotiem personu apliecinājošiem dokumentiem, kuros norādīts neīsts vārds, uzvārds un valstiskā piederība. Vācijas Iekšlietu ministrijas pārstāvis kādā intervijā norādīja, ka 2015. gada laikā Vācijā ieradušies aptuveni 527 tūkstoši bēgļu, no kuriem aptuveni 30 % bijuši viltoti dokumenti [20]. Kopš 2015. gada šādu bēgļu skaits ir ievērojami palielinājies. Turklāt jāatceras, ka Eiropā ieceļojušie bēgļi galvenokārt ierodas no terorisma riska valstīm, tādējādi arī potenciālie terorisma riski ievērojami pieaug.

Piemēram, iespējama situācija, ka tiek iegūta informācija par šāda indivīda (bēgļa) interesi par ieroču vai sprāgstvielu iegādi un nepieciešams veikt attiecīgus operatīvās darbības pasākumus, lai atklātu un fiksētu personas noziedzīgus nolūkus un aktivitātes. Tajā pašā laikā personas identitātes dati nav zināmi, un, ņemot vērā augsto iespējamību, ka personas identifikācijas dokumenti varētu būt viltoti, zūd ODL 15. panta trešajā daļā ietvertā nosacījuma jēga. Ja pēc personas dokumentiem noskaidrots vārds un uzvārds, iespējams, tāpat nav personas īstais vārds, vai ir nozīme, kāds vārds tiek ierakstīts lēmumā par personas iekļaušanu operatīvajā uzskaitē un lēmumā par OE veikšanu? Kā noskaidrot personas istos datus, ja, piemēram, nav zināms, no kuras valsts persona ieceļojusi? Savukārt, ja arī valsts ir zināma, cik ilgu laiku aizņems tiesiskās palīdzības lūguma izpilde un vai tā vispār tiks sniegta, piemēram, lūdzot Sīrijas tiesībsargājošajām iestādēm identificēt kādu Sīrijas pilsoni? Tomēr situācija ir jārisina nekavējoties, jo policijas iesūtītā cilvēka kontakts ar interesi izraisīto personu nebūs noturīgs: ja šī persona nesaņems prasītos ieročus, viņa tos meklēs citur, un OE veicējam nebūs iemesla ar personu turpmāk uzturēt kontaktu.

Var secināt, ka normatīvais regulējums un praksē ieviestā kārtība liedz efektīvi atklāt noziegumus, kuros iesaistītās personas izmanto viltotus dokumentus vai to identitātes datu noskaidrošana ir sevišķi sarežģīta.

Treškārt, jāpakavējas pie analizētā nosacījuma izpausmes pretizlūkošanas darbā. Klasiskā izpratnē izlūkošana ir citas valsts izlūkdienesta amatpersonas vai tās rekrutētas personas aktivitāte kādas interesējošas valsts teritorijā ar nolūku iegūt izlūkošanas informāciju. Savukārt pretizlūkošana ir aktivitāte pret izlūkdienestu darbībām. Interesējošās valsts teritorijā izlūkdienesta amatpersonas darbojas lēgendēti, respektīvi, to atrašanās valsts teritorijā tiek pamatota ar dažādiem izdomātiem iemesliem, citādi viņu darbība nebūtu efektīva. Bijušais Padomju Sociālistisko Republiku Savienības Bruņoto spēku ģenerālštāba Galvenās izlūkošanas pārvaldes (izlūkdienestu vidē pazīstama kā GRU) darbinieks, kurš savas karjeras laikā strādājis diplomātiskajā rezidentūrā Ženēvā, grāmatā “Spiegošanas pamati” raksta:

“Aizsegam varēja izmantot praktiski jebkuru amatu jebkurā padomju iestādē ārzemēs; jebkurš padomju pilsonis, kurš izbrauca ārpus Padomju Savienības, varēja pildīt izlūkošanas uzdevumus, un lielākā daļa šādu cilvēku patiešām veica izlūkošanas darbu. Vēstnieks

*Mārcis Grinciņš. Operatīvā eksperimenta veikšanas
nosacījuma izpildes problemātika*

un vēstnieka šoferis, konsuls un vēstniecības apsargs, viesizrādēs atbraukusi balerīna, rakstnieks vai mākslinieks, parasti tūristi un viņu gidi, stjuarti, padomju delegāciju vadītāji un locekļi, ANO darbinieki un pat mācītāji varēja izrādīties GRU virsnieki.” [18, 123]

Valstī iesūtītie izlūkdienesta darbinieki izmantoja segdokumentus un leģendu, citādi viņu uzdevumu izpilde ārzemēs nebūtu iespējama. Specializētajā literatūrā par to rakstīts, ka segdokumenti tiek izmantoti operatīvās darbības konspirācijas nodrošināšanai, lai apliecinātu izlūkdienesta amatpersonas izvēlētos identitātes datus un / vai piederību kādai iestādei, organizācijai, uzņēmumam vai firmai, tādējādi nodrošinot attiecīgā operatīvā (izlūkošanas) uzdevuma izpildi un noslēpjot piederību izlūkdienestam un / vai īsto identitāti [14, 261]. Valsts iekšējai drošībai bīstamākie izlūkdienestu darbinieki ir tā sauktie nelegāļi, kuri valstī ierodas ar īpaši dziļi izstrādātu leģendu, kas nekādā veidā neasociējas ar valsti, kuru pārstāv izlūkdienests, un izlūks (nelegālis) var nedarbosies kā valsts pārstāvis valstiskā organizācijā. Šādas personas identificēt ir īpaši sarežģīti, jo viņas ir speciāli apmācītas, lai pretdarbotos pretizlūkošanas dienestu aktivitātēm, un viņu leģendas ir sevišķi labi izstrādātas. Nelegāļi vienmēr slēpj savu identitāti un bieži vien arī piederību konkrētajai valstij. Operatīvās darbības (izlūkošanas darbības) teorijā un praksē jēdziens “nelegālis” tiek skaidrots kā persona, kas dzīvo un darbojas ar daļēji vai pilnībā izdomātiem identitātes datiem un viltotiem dokumentiem, kā arī leģendētu dzīves gājumu [14, 185].

Pretizlūkošanas darbā prakse, ka izlūks izmanto segdokumentus un atbilstīgu leģendu, ir pašsaprotama, un tā atsevišķos gadījumos var būt loģiska izlūkdarbības izpausmes daļa. To zinot, rodas jautājums, kā pret šādām personām iespējams veikt OE, ja viņu īstie personas identifikācijas dati, visticamāk, nekad nebūs zināmi. Šāda rakstura informāciju iespējams noskaidrot tikai izlūkošanas rezultātā, piemēram, rekrutējot augsta līmeņa valstij nedraudzīgā izlūkdienesta amatpersonu, kurai ir piekļuve ārzemēs darbojošos nelegāļu identificējošajiem datiem. Šāds rezultāts – rekrutēta augsta līmeņa izlūkdienesta amatpersona – ir viens no augstākajiem izlūkdienestu rezultātiem, kāds iespējams, un to realizēt diezgan reti izdodas pat spēcīgākajiem izlūkdienestiem pasaulē, respektīvi, nedrīkst paļauties uz to, ka tik tiešām izdosies noskaidrot izlūka patiesos datus.

Protams, iekļaujot lēmumā “par personas iekļaušanu operatīvajā uzskaitē” un lēmumā “par OE veikšanu” personas neīstos datus, formāli būs izpildīts likumā noteiktais nosacījums un OE varētu veikt, bet, ja amatpersona apzinās, ka dati personu patiesībā neidentificē, bet drīzāk apzīmē, kā vērtēt šādu amatpersonas rīcību no tiesiskā un ētiskā viedokļa? Pēc autora domām, šis nosacījums praktiskajā darbā var radīt un rada aplamu, pat neētisku rīcību.

ODL regulējuma vēstījums

Atbildes uz šeit aplūkotajiem jautājumiem, iespējams, sniegs ODL 22., 23. un 15. panta tulkošanas (interpretācijas) rezultāti, kas iegūti, lietojot sistēmiskās un teleoloģiskās tiesību normu interpretācijas metodes.

Vispirms nepieciešams noskaidrot, kas ODL normu izpratnē ir identificēta jeb operatīvajā uzskaitē iekļaujama persona un kādi kritēriji jāizpilda, lai personu iekļautu operatīvajā uzskaitē un uzsāktu tās operatīvo izstrādi. Ar sistēmiskās interpretācijas metodes palīdzību var noskaidrot tiesību normas jēgu saistībā ar citām tiesību normām [1], tādēļ jautājums tiek pētīts OLD 22. un 23. panta vēstījumu kontekstā, no kuriem izriet ODL 15. panta trešās daļas nosacījums, ka “OE veicams pret personām, attiecībā uz kurām tiek veikta operatīvā izstrāde”. Savukārt ar teleoloģisko (jēgas un mērķa) interpretācijas metodi iespējams noskaidrot tiesību normas jēgu, pamatojoties uz lietderīgu un taisnīgu mērķi, kas jāasniedz ar attiecīgo tiesību normu [1]. Normu jēga meklējama operatīvās darbības mērķos, uzdevumos un konkrētā operatīvā pasākuma mērķos.

Lai uzskatāmāk atklātu ODL 22. un 23. panta saturu, kurā skaidrots, kas ir operatīvajā uzskaitē iekļaujama vai izstrādājama persona un kādi ir uzskaitē iekļaujamās personas identifikācijas kritēriji, šo normu izklāsts (kur pieminēta operatīvajā uzskaitē iekļaujama vai izstrādājama persona) sniegts tabulā (sk. 1. tab.), pēc kuras veikta to analīze un tulkošana, lietojot nosauktās juridiskās tulkošanas (interpretācijas) metodes.

1. tabula. Operatīvās darbības likuma 22. un 23. panta satura izklāsts*

Panta daļa	22. pants	23. pants
1.	Ja operatīvās darbības subjekta rīcībā ir informācija par konkrētām personām (iegūta arī operatīvās pārbaudes rezultātā) un tā dod pietiekamu pamatu turēt šīs personas aizdomās par noziedzīga nodarījuma gatavošanu vai izdarīšanu [...], attiecībā uz šīm personām jāuzsāk operatīvā izstrāde.	Operatīvās darbības subjekti ir tiesīgi vākt, sistematizēt, analizēt, uzglabāt un uzskaitīt publiski pieejamo un slepeno informāciju par personām, faktiem, notikumiem un lietām (pasīvā uzskaites forma), kas nepieciešama un kam ir nozīme operatīvās darbības un kriminālprocesa uzdevumu veikšanai.
2.	–	Iekļaut personas operatīvajā uzskaitē (aktīvā uzskaites forma) ir atļauts tikai tad, ja attiecībā uz tām tiek veikta operatīvā izstrāde.
3.	Par operatīvo izstrādi jāierosina operatīvās izstrādes lieta, bet personas, attiecībā uz kurām tiek veikta operatīvā izstrāde, iekļaujamas operatīvajā uzskaitē.	Operatīvajā uzskaitē iekļauto personu tiesības un brīvības var ierobežot tikai Kriminālprocesa likumā vai citos likumos noteiktajos gadījumos un kārtībā.
4.	–	2. punkts: Ja ziņas, uz kuru pamata persona iekļauta operatīvajā uzskaitē, nav apstiprinājušās, šī persona no uzskaites noņemama. Operatīvās uzskaites lietas (operatīvās pārbaudes un operatīvās izstrādes lietas) izbeidzamas, ja: 1) [...]; 2) noziedzīgs nodarījums un šo noziedzīgo nodarījumu izdarījušās personas ir noskaidrotas.

* Citēti visi fragmenti, kuros pieminēta (raksturota) uzskaitē iekļauta vai izstrādājama persona.

Var secināt, ka ODL nav noteikti konkrēti kritēriji, kas raksturo identificētu personu. Tajā arī nav atrodama informācija, kas detalizētāk raksturotu operatīvajā uzskaitē iekļaujamu (identificētu) personu. Vienīgais operatīvajā uzskaitē iekļaujamās jeb izstrādājamās personas kritērijs atrodams ODL 22. panta pirmajā daļā – tajā noteikts, ka šīm personām jābūt “konkrētām”.

Kā tas tika skaidrots iepriekš, šo nosacījumu var izprast divējādi:

- 1) jēdziens “konkrētām personām” tiek lietots, lai operatīvo darbu izstrādes ietvaros veiktu darbības attiecībā uz noteiktām personām (persona fiksēta kā konkrētas automašīnas vai tālruņa numura lietotājs vai, piemēram, kādas interneta vietnes konta lietotājs) jeb nepieļautu operatīvās darbības pret nekonkrētu personu loku;
- 2) jēdziens “konkrētām personām” tiek lietots, lai operatīvais darbs izstrādes ietvaros tiktu veikts tikai pret konkrētiem indivīdiem, kurus iespējams izšķirt (identificēt), un tie ir identificēti pēc to unikālajām pazīmēm (pirkstu nospiedumiem, DNS, vizuālajām īpašībām, balss u. c. indivīda unikālajām pazīmēm).

Normu interpretācijas rezultāti ļauj secināt, ka likumā noteikts stingrs operatīvās darbības ierobežojums pret nekonkrētu personu loku, savukārt tas, ka izstrādes uzsākšanas brīdī persona nav identificēta, neierobežo operatīvo darbību pret konkrētām personām, kuras no sabiedrības izšķiramas pēc citiem kritērijiem.

Vērtējot nosauktās ODL normas un ODL noteiktos principus (4. pants) no teleoloģiskās tulkošanas metodes viedokļa, var secināt, ka būtiskākais operatīvās darbības mērķis ir aizsargāt personu un sabiedrības intereses un nodrošināt tiesiskumu (operatīvās darbības veikšanu, ievērojot personu tiesības) iestāžu darbā. Ja normatīvajā regulējumā nav stingri noteikts, ka, iekļaujot personu operatīvajā uzskaitē, obligāti jāzina tās identifikācijas dati, tad, ņemot vērā operatīvās darbības būtību un mērķi, iestādes ir tiesīgas interpretēt un piemērot ODL normas tā, lai darbu veiktu iespējami efektīvāk (to paredz arī operatīvās darbības principi), bet, ievērojot nosacījumu, lai interpretēto normu piemērošanas dēļ iestāžu darbs nekļūtu prettiesisks.

Var secināt, ka vispārzināmie un plaši lietotie personu identifikācijas veidi – personas DNS, pirkstu nospiedumu, ārējo pazīmju jeb habitoloģiskās (piemēram, portreta), balss jeb fonoskopiskās, smaržas jeb odoroloģiskās ekspertīzes – ir leģitīmi un pasaulē atzīti identifikācijas veidi, tādēļ nav šķēršļu, kas liegtu šos paņēmienus izmantot arī operatīvajā darbībā. Arī apskatīto likuma normu regulējumā nav stingri noteikts, ka operatīvo darbību izstrādes ietvaros nedrīkst vērst darbības pret personām, kuras nav identificētas. Likumā noteikts, ka ļauts operatīvo darbību vērst pret konkrētu personu vai konkrētu personu loku, kuras ir saistītas, piemēram, ar operatīvās darbības gaitā fiksētu, operatīvo interesi izraisīšu automašīnu (nepieciešams reģistrācijas numurs), tālruņa numuru vai, piemēram, Draugiem.lv konta lietotājvārdu.

Uzskatu, ka likuma regulējums ir pietiekami elastīgs, lai operatīvās darbības subjekti tā ietvaros spētu leģitīmi sasniegt savas kompetences mērķus un uzdevumus.

Personas (un priekšmetu) identifikācija kriminālistikas teorijas izpratnē

Operatīvās darbības teorija Latvijā tiek pētīta un pilnveidota juridisko zinātņu kriminālistikas un operatīvās darbības teorijas apakšnozarē [15]. Tātad abi zinātnes apakšnozares virzieni ir saistīti un viens otru papildina, un tāpēc ir svarīgi noskaidrot, ko kriminālistikas teorija vēsta par jēdzienu “identifikācija”. Kriminālistikas zinātniskajā literatūrā teikts, ka nozieguma atklāšanas interesēs visai bieži ir svarīgi noteikt, vai notikuma vietā atstātās pēdas atstājusi noteikta persona; vai liecinieks redzējis tieši šo cilvēku; vai no liķa izņemtā lode ir izšauta no aizturētajam atņemtā ieroča, u. tml. Visos šajos gadījumos tiek veikta minēto objektu – cilvēka vai ieroča – identifikācija. Kriminālistikas literatūrā tiek skaidrots, ka termins “identifikācija” cēlies no latīņu *identificare*, kas nozīmē tāpatības noteikšanu. Tam pamatā ir latīņu izcelsmes vārds *idem* – identisks, tas pats. Identificēt nozīmē noteikt, vai zināmais objekts – cilvēks, ierocis, apavs – ir meklējamais, tātad tas pats, kas šajā gadījumā interesē. Minētā identitātes jēdziena izpratne jāskaidro šādi: “Noskaidrot personu, kas izdarījusi noziegumu, nozīmē visu cilvēku vidū izdalīt to vienīgo individu, kurš izdarījis konkrēto nodarījumu.” [13, 89] No minētā var secināt, ka identificēta persona ir tāda persona, kuru pēc tās individuālajām pazīmēm iespējams atšķirt no pārējām personām sabiedrībā.

Atbilstīgi kriminālistikas teorijai un praksei personu iespējams identificēt pēc personas ģenētiskās informācijas koda (dezoksiribonukleīnskābes (DNS) sastāva pazīmēm) informācijas, kura katram cilvēkam ir unikāla un nav maināma, kā arī pēc pirkstu (arī pēdu) nospieduma unikālajām pazīmēm (nosaka daktiloskopiskā ekspertīzē), pēc fonoskopiskās ekspertīzes slēdzienā konstatētajām personas unikālajām balss pazīmēm un arī pēc personas ārējo pazīmju raksturojuma (nosaka habitoloģiskā ekspertīzē). Šķiet divaini, taču ir tā, ka kriminālistikas teorija klusē par personas identificēšanu pēc vārda, uzvārda un personas koda. Taču šai klusēšanai ir pamatojums. Vārds, uzvārds un personas kods nav nemainīgi vienumi, un nav iespējams uz tiem balstīt zinātniskus secinājumus, kas ļautu visos gadījumos praksē nešaubīgi atzīt, ka šī persona ir tieši meklētā un neviena cita. Personas vārdu un uzvārdu vienmēr salīdzina ar informācijas sistēmā vai policijas kartotēkā pieejamo fotogrāfiju, kurā redzama persona, kas jāidentificē. Bez personas attēla vārdam un uzvārdam personas identifikācijā ir maza nozīme.

Personu identifikāciju pēc ārējām individuālajām pazīmēm pēta kriminālistikas habitoloģijas nozare. Zinātniskajā literatūrā rakstīts, ka habitoloģija ir kriminālistikas nozare, kas pēta likumsakarības, pēc kurām veidojas informācija par cilvēka ārienes pazīmēm, un uz to izzināšanas pamata izstrādā šo pazīmju klasifikāciju, kā arī līdzekļu, paņēmieni un metožu sistēmu to fiksācijai un izmantošanai noziegumu atklāšanā, izmeklēšanā un meklējamo personu atrašanā [13, 93]. Jāatzīmē, ka personu atpazīšana pēc ārējām pazīmēm tiek veikta arī kriminālprocesa ietvaros un to paredz Kriminālprocesa likuma 175. pantā noteiktā izmeklēšanas darbība “uzrādīšana atpazīšanai” [5]. Minētais paņemiens ir leģitīms, un visā pasaulē tas tiek izmantots noziegumu pierādīšanā. Savukārt

daktiloskopiskās metodes efektivitāti raksturo zinātnisku pētījumu secinājumi par to, ka cilvēka pirkstu galu rievoto ādas virsmu klāj papildāro liniju raksts, kura aina katram cilvēkam ir stingri individuāla, un šis raksts ir nemainīgs visas dzīves laikā, sākot no 7. attīstības mēneša mātes miesā līdz satrūdēšanai [13, 134]. Minētās metodes ir balstītas uz zinātnisku pētījumu rezultātiem, un tās noziegumu pierādīšanā ir atzītas par legītimām visā pasaulē.

Problēma operatīvās darbības būtības un mērķa kontekstā

Operatīvās darbības uzdevums ir iegūt informāciju par personu noziedzīgajām aktivitātēm un pārtraukt tās. Tātad jāiegūst informācija par personu noziedzīgās darbības aktu, kurš OE ietvaros jāfiksē. Tas, kā personu sauc, nav svarīgi. Svarīgi, lai operatīvās darbības dokumentācijā tiek atklāti procesa attīstības posmi, parādītas cēloņsakarības – kontakta nodibināšana un personas piedalīšanās nozieguma izdarīšanā. Operatīvās darbības materiāliem jāatklāj, kā OE veicējs ar personu nodibina kontaktu. Kontakta nodibināšanas laikā jāiegūst materiāls (DNS, pirkstu nospiedumi, foto, balss ieraksts), kas turpmākās izmeklēšanas gaitā ļaus šo konkrēto personu identificēt kā personu, kura OE gaitā izšķiras veikt noziegumu. Personas darbības jāfiksē ar audio un / vai video tehniskajiem līdzekļiem, kā tas paredzēts ODL 15. panta trešajā daļā. Kontakta nodibināšanas un noziedzīgās rīcības dokumentēšana ir ārkārtīgi svarīga, lai pierādītu, ka OE uzsākšanas laikā jeb eksperimenta pirmajā posmā piedalās tā pati persona, kas OE noslēguma posmā izšķiras veikt noziedzīgas darbības. Operatīvās darbības gaitā jāveic operatīvā personas identifikācija, līdzīgi kā operatīvās darbības procesā tiek veikta operatīvā noziedzīga nodarījuma kvalifikācija, kas konkrētās operatīvās lietas ietvaros tiek izmeklēta. Vēlāk, kad personas aizturēšana jau būs notikusi, operatīvās darbības gaitā iegūtā informācija (materiāls), kas saistīta ar personas identifikāciju (pirkstu nospiedumi, DNS u. c.), būs jāpārbauda kriminālprocesa noteiktajā kārtībā, kā tas notiek ar jebkuru operatīvās darbības rezultātā iegūtas informācijas nostiprināšanu pierādījuma statusā (Kriminālprocesa likuma 127. panta trešā daļa). Šajā gadījumā informācija kriminālprocesā tiktu pārbaudīta attiecīgas ekspertīzes ietvaros vai uzrādot personu atpazīšanai.

Kontekstā ar minētajiem secinājumiem jānorāda arī uz kriminālistikas literatūras atziņām, ka operatīvā personas konstatācija (identifikācija) notiek tad, kad policijas darbinieks, zemessargs vai kāds cits cilvēks atpazīst meklējamo pēc publicētas fotogrāfijas, subjektīvā vai sintētiskā portreta vai arī pēc ārienes pazīmju apraksta operatīvajā apkārtrakstā vai meklēšanas plakātā. Šādi atpazīšanai gan nav pierādījuma nozīmes kriminālprocesā, taču tā var būt pamats citām procesuālajām (un operatīvajām – aut. piebilde) darbībām, lai identificētu meklējamā personību vai identificētu viņu kā nozieguma izdarītāju [13, 103, 124]. Operatīvās darbības ietvaros jābūt iespējai veikt OE, lai fiksētu personas noziedzīgo rīcību, kaut arī interesējošā persona tobrīd ir identificēta pēc, piemēram, personas fiziskajām pazīmēm, personas fotogrāfijas, video vai balss ekspertīzes

ietvaros. Tāpat jābūt iespējai veikt OE ar neidentificētu personu, taču personai, pret kuru vērsts operatīvais pasākums, jāatbilst noteiktiem identifikācijas kritērijiem (saistība ar konkrētu automobili, tālruņa numuru, IMEI / IMSI kodu, interneta vietnes konta lietotājbārdu, IP adresi), respektīvi, jāizslēdz gadījumi, ka pasākums tiek veikts attiecībā pret nekonkrētu personu loku. Operatīvās darbības procesā tiek veikta operatīvā personas noziedzīgās rīcības kvalifikācija, tādēļ nav tik būtiski, vai šo personu var identificēt pēc identifikācijas datiem. Šos datus var noskaidrot (ja tas ir iespējams) citā operatīvās darbības vai pirmstiesas izmeklēšanas posmā. Operatīvās darbības gaitā jārada pierādījumu un informācijas avoti, kurus var izmantot pierādīšanas gaitā kriminālprocesā. Arī operatīvā ceļā iegūtos indivīda pirkstu nospiedumus OE sākotnējā un beigu posmā (kontakta nodibināšana – personas izdarīts noziegums) iespējams vēlāk nostiprināt kriminālprocesuālā ceļā, piemēram, veicot pirkstu nospiedumu daktiloskopisko ekspertīzi.

Tāpat persona, kura OE uzsākšanas brīdī nebija identificēta, pēc OE tiek identificēta, un tās dalība nozieguma izdarīšanā vai nu apstiprinās, vai neapstiprinās. Nedrīkst aizmirst, ka operatīvās darbības ietvaros notiek nemītīga informācijas pārbaude. Atsevišķās situācijās informācijas pārbaude var būt iespējama tikai OE ietvaros, tādēļ nedrīkst šo darbību liegt tāpēc, ka tā brīža faktiskie apstākļi liedz personu identificēt pēc vārda, uzvārda, personas koda vai ar citiem iepriekš minētajiem indivīda identifikācijas veidiem, taču zināmie apstākļi un noskaidrotie fakti liecina par kādas konkrētas personas noziedzīgajām aktivitātēm.

Operatīvajam eksperimentam analogu pasākumu tiesiskais regulējums kaimiņvalstīs

Lietuvas Republikā Latvijas operatīvajam eksperimentam analogs pasākums noteikts Kriminālās izlūkošanas likuma 2. panta astotā punkta 6. apakšpunktā (Noziedzīgas rīcības imitācija, *Simulation of a criminal offense*), kura detalizētāks skaidrojums dots 2. panta 14. punktā. Saskaņā ar Kriminālās izlūkošanas likuma 2. panta 14. punktu noziedzīgas rīcības imitācija ir kriminālās izlūkošanas datu vākšanas metode, kas formāli ietver kriminālpārkāpuma vai cita likumpārkāpuma izdarīšanas pazīmes un tiek lietota ar nolūku aizsargāt cilvēka tiesības un brīvību, īpašumu, sabiedrības drošību un valsti [7]. Apskatot šā panta daļas, var secināt, ka regulējumā nav noteikts, ka nepieciešams zināt identitātes datus personai, pret kuru pasākums tiek piemērots. Lietuvas normatīvā regulējuma normās nav ietverts strikts nosacījums, ka pasākums jārealizē tikai pret tām personām, kurām zināms vārds, uzvārds un personas kods. Konsultējoties ar Lietuvas operatīvās darbības tiesību speciālistu un ilggadējo praktiķi *Dr. iur.* Vladu Tumalaviču (*Vladas Tumalavičius*), tika noskaidrots, ka Lietuvas tiesībsargājošās iestādes ir tiesīgas veikt operatīvo darbību, kas izpaužas noziedzīgas rīcības imitācijā, arī pret personām, kuru vārds, uzvārds un personas kods nav zināms.

Var secināt, ka Lietuvas tiesiskajā regulējumā nav ietverts nosacījums, kas aizliegtu veikt operatīvajam eksperimentam analogu noziedzīgas rīcības imitācijas pasākumu pret personām, kuru identifikācijas dati nav zināmi. Likums arī neparedz personai noteikt sevišķu statusu, lai pret to varētu veikt attiecīgo pasākumu.

Igaunijas Republikā Latvijas operatīvajam eksperimentam analogs pasākums noteikts Kriminālprocesa kodeksa 126.⁸ pantā (Noziedzīgas rīcības iestudēšana, *Staging of criminal offence*). Jēdziena *staging* nozīme ir “situācijas iestudēšana”, “noteiktu apstākļu radišana uz konkrētu brīdi” [19]. 126.⁸ panta pirmajā daļā noteikts, ka pasākumu atļauts veikt, nepārkāpjot 126.¹ panta trešajā punktā noteiktos ierobežojumus. 126.¹ panta trešajā punktā noteikts, ka iestāžu veiktie pasākumi nedrīkst apdraudēt cilvēka dzīvību vai veselību, nodarīt nepamatotu kaitējumu personas īpašumam vai apkārtējai videi, kā arī veiktie pasākumi nedrīkst radīt nepamatotu personas tiesību pārkāpumu. Citi ierobežojumi vai nosacījumi, izņemot pasākuma saskaņošanu ar tiesu, 126.⁸ pantā nav minēti [2]. Analizēto tiesisko normu saturā nav saskatāmi nosacījumi, ka šāda veida pasākums jāveic pret personu ar sevišķu procesuālu statusu (ODL – izstrādē esoša persona) vai nosacījumu, ka personas identifikācijas datiem jābūt noskaidrotiem.

Krievijas Federācijā (turpmāk – KF) Latvijas operatīvajam eksperimentam analogs pasākums (kontrolpirkums, *test purchase* un operatīvais eksperiments, *operational experiment / operational-search experiment*) noteikts Operatīvo meklēšanas pasākumu likuma 8. pantā. Saskaņā ar šajā pantā noteikto aizliegto vai ierobežotas aprites vielu, priekšmetu un produktu kontrolpirkums, tāpat kā operatīvais eksperiments, ko veic operatīvos meklēšanas pasākumus veicošās amatpersonas vai personas, kuras sniedz tām atbalstu, tiek veikts, pamatojoties uz lēmumu, ko apstiprinājis iestādes vadītājs. Operatīvais eksperiments veicams tikai gadījumos, lai atklātu, novērstu un apkarotu smagus noziegumus, kā arī atklātu un identificētu personas, kuras gatavojas, veic vai jau ir izdarījušas noziegumus [3]. Analizējot šo normu saturu, var konstatēt, ka KF tiesiskajā regulējumā nav ietverts nosacījums par šā veida pasākumu veikšanu tikai pret personu ar īpašu procesuālu statusu vai nosacījums, ka personas identifikācijas datiem jābūt noskaidrotiem.

Operatīvā eksperimenta mērķu analīze kopskatā ar pētījuma problēmjautājumiem

Raksta turpinājumā jāatgriežas pie nozieguma veidiem, kuri aprakstīti pirmajā modelētajā situācijā, t. i., noziegumiem, kas veikti, izmantojot interneta vidi. Šo noziegumu izdarīšanas mehānisms praksē šobrīd ir ļoti bieži sastopams, tādēļ svarīgi noskaidrot, kā amatpersonām jārikojas šādu noziegumu izmeklēšanā. Piemērā tika secināts, ka šādu personu identificēšana nav iespējama, jo ar tām nenotiek tieša redzes komunikācija. Līdz persona nav satikta vai fiksēta videozvana vai interneta sarunas laikā, viņu identificēt pēc vizuālā izskata vai balss unikālajām īpašībām, attiecīgi veicot portreta (fotoattēla / video) vai balss fonoskopisko ekspertīzi, nav iespējams. Persona, kura izdara noziegumu,

visticamāk, nevēlēsies komunicēt videozvana vai interneta savienojuma sarunas ietvaros, bet drīzāk aprobežos savas aktivitātes ar saraksti, kas faktiski neļauj to identificēt (ja izmanto iepriekš uzskaitītos IP adreses slēpšanas paņēmienus). Tātad praksē rodas situācijas, kurās par noziegumu veicošo personu nav zināms nekas vairāk kā tikai tās kontaktinformācija internetā, piemēram, lietotājbārds interneta vietnē. Kā amatpersonai organizēt OE, ja ir šādi apstākļi?

Šī jautājuma kontekstā jānorāda uz ODL noteiktajiem operatīvā eksperimenta mērķiem, proti, “noskaidrot interesējošās personas” un “noskaidrot interesējošās lietas”, un amatpersonu darbības aktiem operatīvo eksperimentu veidos, t. i., “radīt labvēlīgu situāciju” (ODL 15. panta otrās daļas 3. punkts) un “fiksēt” (ODL 15. panta trešā daļa). [8]

Tātad ir iespējams veikt eksperimentu, lai radītu apstākļus, kuros parādās iespēja noskaidrot personas un lietas, un tas izdarāms operatīvā eksperimenta veida ietvaros, kura darbības akts izpaužas kā “labvēlīgu apstākļu radīšana” jeb operatīvais eksperiments, kurš noteikts ODL 15. panta otrās daļas 3. punktā [8]. Izpildot šo eksperimenta veidu, interesējošā persona var tikt izvilināta ārpus interneta vides aizsega, tādējādi rodot iespēju to fiksēt un vēlāk identificēt konkrētas ekspertīzes ietvaros vai noskaidrojot personas identifikācijas datus. ODL 15. panta trešajā daļā noteiktā operatīvā eksperimenta veida darbības akts ir “fiksēt”. Tātad gadījumā, ja amatpersonas mērķis nav “fiksēt” personas noziedzīgo rīcību, bet “radīt labvēlīgus apstākļus”, lai veicinātu personas noskaidrošanu un pārliecinātos par, piemēram, nelegāla, funkcionējoša ieroča esamību, minētie mērķi jāasniedz operatīvā eksperimenta veidā, kas noteikts ODL 15. panta otrās daļas 3. punktā, un šim eksperimenta veidam likumā nav noteikts nosacījums, ka pasākums veicams pret personām, attiecībā uz kurām uzsākta operatīvā izstrāde. Pasākuma ietvaros tiktu noskaidrota personas identitāte (persona būtu identificējama) un tiktu gūts apstiprinājums, piemēram, nelegālu ieroču esamībai. Šāds informācijas apjoms būtu pamatojums OE veikšanai ar mērķi fiksēt personas noziedzīgās aktivitātes. Taču jāatzīst, ka minētā operatīvā eksperimenta veida izpildes laikā jau notiktu sarunas par, piemēram, OE veicējam uzrādītā ieroča tehniskajiem datiem, iespējams, tiktu veikti izmēģinājuma šāviņi un notiktu sarunas par iegādes cenu, ieroču izcelsmi, piegādi, norēķināšanos u. tml. jautājumiem, tādēļ var secināt, ka arī šī eksperimenta veida gaitā notiek darbības, kuras nepieciešams fiksēt, jo pirmstiesas izmeklēšanas procesā šīm ziņām būs nozīme, lai personai inkriminētu noziedzīgās darbības un secinātu, vai notikusi provokācija (vai ievērota pasīvas izmeklēšanas maniere). Tātad, atklājot komplicētus noziegumus, amatpersonas operatīvā eksperimenta veidu ietvaros vienlaikus veiks divus darbības aktus – “radīs labvēlīgu situāciju” un “fiksēs” personu noziedzīgās aktivitātes. Plānojot un veicot pasākumus, nebūs zināma interesējošās personas identitāte (nedz vārds, uzvārds, nedz vizuālās īpašības, nedz bioloģiskais materiāls ar unikālajām īpašībām, piemēram, DNS), bet – tas ir svarīgi – tā tiks noskaidrota pasākuma izpildes gaitā vai pēc tā, veicot citus pasākumus.

Līdzīga situācija atklājas narkotisko vielu apkarošanas darbā. Izveidojot labvēlīgu situāciju, lai personu izvilinātu ārpus interneta vides, piemēram, norunājot tikšanos vai radot apstākļus, lai persona noteiktā laikā būtu kādā noteiktā vietā un līdz ar to būtu identificējama, tiks īstenots amatpersonu darbības akts “radīt labvēlīgu situāciju”, kas neparedz nosacījumu, ka personai jābūt iekļautai operatīvajā izstrādē (jābūt identificētai). Minētajā situācijā (piemēram, norunāta tikšanās) var nākties runāt par narkotisko vielu apjomu, cenu, piegādes un samaksas kārtību un citiem specifiskiem noziedzīgās rīcības mehānisma elementiem, kuriem ir pierādīšanas nozīme pirmstiesas izmeklēšanas procesā, un sarunas saturs var atklāt eksperimenta veicēja provokatīvu aktivitāti, kā arī izveidotās “labvēlīgās situācijas” laikā var rasties nepieciešamība (jo to pieprasa šāda nozieguma izdarīšanas specifiskā daba) nopirkt narkotiskās vielas, un šāda aktivitāte ietver personas noziedzīgu rīcību, kas jāfiksē (ODL 15. panta trešās daļas izpratnē). Atkārtoti var secināt, ka traucējošs ir ODL 15. panta trešās daļas nosacījums, ka pasākums veicams pret personām, attiecībā uz kurām tiek veikta operatīvā izstrāde, jeb persona ir identificēta pēc vārda, uzvārda un personas koda. Šis nosacījums nevajadzīgi ierobežo iestāžu tiesiskās darbības cīņā pret noziedzību. Faktiski tas nepieļauj amatpersonu tiesisku rīcību, kuras laikā šis nosacījums tiktu izpildīts, t. i., persona tiktu identificēta.

Praktiskā darba situāciju modelēšanas un analīzes rezultāti ļauj secināt, ka neidentificējamu personu noskaidrošana iespējama, secīgi veicot divus operatīvā eksperimenta veidus jeb divus darbības aktus: “radīt labvēlīgu situāciju” un “fiksēt”. Šāds divu atšķirīgu operatīvo eksperimentu tandēms īstenotos līdzīgi kā operatīvā sarunu noklausīšanās un operatīvā publiski nepieejamas vietas videonovērošanas veikšana (ODL 17. pants), kad tā tiek realizēta vienlaikus ar operatīvo iekļūšanu (ODL 14. pants). Bez operatīvās iekļūšanas nav iespējams interesējošajās telpās uzstādīt audio un / vai video fiksējošu aparāturu. Arī aprakstītajiem eksperimenta veidiem ir līdzīgas izpausmes īpašības. ODL 15. panta otrās daļas 3. punkta izpratnē operatīvā eksperimenta būtība ir citu operatīvo pasākumu veicināšana, tāpat kā tas izpaužas operatīvās iekļūšanas laikā.

Jākonstatē, ka personas, kuras slēpjas interneta vidē, izmantojot tehnoloģiskās iespējas, var atmaskot, organizējot darbu pēc šeit aprakstītā modeļa, taču praktiski to nevar realizēt ODL 15. pantā noteiktā nosacījuma nepareizas interpretācijas dēļ.

Secinājumi un priekšlikumi

Pētījuma gaitā tika secināts, ka aplama ir operatīvajā darbībā ieviestā prakse uzskatīt, ka konkrēta persona ir tā persona, kurai zināms vārds, uzvārds un personas kods, un šāds uzskats vairākās situācijās traucē operatīvās darbības subjektiem sekmīgi izpildīt to kompetences mērķus un uzdevumus, kā arī tas ir pretrunā ar operatīvās darbības būtību un mērķi.

Trīs Latvijas kaimiņvalstu – Lietuvas, Igaunijas un Krievijas Federācijas – analoģu pasākumu tiesiskā regulējuma analīzes rezultāti liecina, ka šo valstu likumos nav ietverti

nosacījumi, kas aizliegtu pasākuma veikšanu pret personām, kam nav sevišķa procesuālā statusa (Latvijā normatīvajā regulējumā šis statuss ir noteikts – izstrādē esoša persona), vai aizliegtu veikt pasākumu pret personu, kuras identifikācijas dati nav noskaidroti.

Jāuzsver, ka no pētījuma satura izriet būtisks **secinājums**: likumā lietotais jēdziens “konkrēta persona” neliedz uzsākt operatīvo izstrādi pret konkrētām personām, kuras sabiedrībā izšķiramas pēc, piemēram, to lietotā tālruņa numura vai lietotājbārda inter-neta vietnē un ar to starpniecību paustās informācijas satura, kas norāda uz indivīda, kurš operatīvās darbības gaitā tiktu identificēts, noziedzīgo aktivitāti.

Priekšlikumi:

1. Izslēgt ODL 15. panta pirmajā un trešajā daļā ietvertu nosacījumu “attiecībā uz kurām tiek veikta operatīvā izstrāde” un ietvert norādi (nosacījumu) par to, kādai informācijai jābūt iegūtai, lai varētu veikt OE, – “dod pietiekamu pamatu turēt aizdomās par noziedzīga nodarījuma gatavošanu vai izdarīšanu” – un ietvert norādi, ka pasākums jāveic pret konkrētām personām (sk. piedāvāto normas jauno redakciju).
2. Normatīvajā regulējumā (iestāžu iekšējās instrukcijās) un praksē paredzēt iespēju operatīvās darbības procesa ietvaros fiksēt personas identifikācijai nepieciešamo materiālu (personas DNS saturošo bioloģisko materiālu, pirkstu nospiedumus, personas fotogrāfiju (video), balss ierakstu) un paredzēt konkrētās personas identifikāciju ar šādiem identifikācijas paņēmieniem: DNS, daktiloskopisko, habitoloģisko (portreta) un fonoskopisko ekspertīzi, savukārt vēlāk, jau uzsāktā kriminālprocesa ietvaros, – uzrādot personu atpazīšanai. Persona, kura fiksēta un ir identificējama ar minētajiem identifikācijas paņēmieniem, uzskatāma par “konkrētu personu” (sk. piedāvāto normas jauno redakciju).

Šāda iespēja jāparedz gadījumos, kad objektīvie apstākļi liedz personu identificēt ierastajā ceļā. Pasākuma lēmums amatpersonai jāsaskaņo ar pasākumu akceptējošo amatpersonu – prokuroru un / vai Augstākās tiesas tiesnesi, kuri arī vērtētu, vai pastāv objek-tīvi apstākļi, kas liedz personu identificēt ierastajā veidā.

Balstoties uz pētījuma secinājumiem un priekšlikumiem, var piedāvāt ODL 15. panta (Operatīvais eksperiments) pirmo un trešo daļu izteikt jaunā redakcijā:

- 1) Operatīvais eksperiments ir operatīvās darbības subjektu amatpersonu darbība, kuras mērķis ir radīt noteiktus apstākļus (situāciju), lai noskaidrotu interesējošās personas un lietas vai arī noteiktu šajos apstākļos personu rīcību vai lietu kustību un noskaidrotu šo personu rīcības motivāciju (subjektīvo pusi).
- 3) Operatīvais eksperiments, kura mērķis ir fiksēt, kā noziedzīgu vai citādu pret-tiesisku rīcību izraisošā situācijā rīkojas konkrētas personas, par kurām iegūta informācija dod pietiekamu pamatu turēt šīs personas aizdomās par noziedzīga nodarījuma gatavošanu vai izdarīšanu, izdarāms, pamatojoties uz operatīvās darbības subjekta amatpersonas lēmumu, ko akceptējis prokurors.

Operative Experiment Problematics

Abstract

Operational activities law of the Republic of Latvia section 15 paragraph three determines specific investigative experiment type (also called as operative experiment), the purpose of which is to record how persons in relation to whom the investigatory process is being conducted, act in a situation eliciting a criminal or other illegal act. To perform this measure, a person against whom the measure is targeted has to be included in specific operative investigatory status, and to add a person to that status, investigation unit has to know the exact person's identity data (name, surname and national identification code).

The article is about the requirement that investigatory experiment can be performed only against a person whose identification data are known and how that rule limits the possibilities to use the measure in fighting certain types of crime.

Keywords: operative activities, operative experiment, entrapment, provocation, incitement, particular person (individual), identified person (individual).

Avoti un literatūra

Tiesību akti

1. Administratīvā procesa likums: Latvijas Republikas likums. *Latvijas Vēstnesis*. 164(2551), 14.11.2001.
2. Code of Criminal procedure (Igaunijas Republikas Kriminālprocesa kodekss). *Riigi Teataja*. 2003. Iegūts no: <http://ej.uz/971b> [sk. 20.02.2018.].
3. Federal law No. 144-FZ on Operational search activities (Krievijas Federācijas Operatīvo meklēšanas pasākumu likums). *Imolin*. 2006. Iegūts no: <http://ej.uz/ktx7> [sk. 20.02.2018.].
4. Ieroču un speciālo līdzekļu aprites likums: Latvijas Republikas likums. *Latvijas Vēstnesis*. 183(4375), 17.11.2010.
5. Kriminālprocesa likums: Latvijas Republikas likums. *Latvijas Vēstnesis*. 74(3232), 11.05.2005.
6. Law on operational activities: Republic of Lithuania (Lietuvas Republikas Operatīvās darbības likums). *Legislationline*. 2002. Iegūts no: <http://ej.uz/z191> [sk. 20.02.2018.].
7. Lietuvos Respublikos kriminalinės žvalgybos įstatymas. Lietuvos Respublikos Seimas. *Valstybės žinios*. 122(6093), 10.20.2012. Iegūts no: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.3B8E4F16C815> [sk. 20.02.2018.].
8. Operatīvās darbības likums: Latvijas Republikas likums. *Latvijas Vēstnesis*. 131, 30.12.1993.

Tiesu prakse

9. Eiropas Cilvēktiesību tiesas 2007. gada 26. janvāra spriedums lietā “Khudobin pret Krieviju”, iesniegums Nr. 59696/00. *Council of Europe*. Iegūts no: <http://ej.uz/tpyc> [sk. 12.05.2018.].

Literatūra

10. Canadian police need to rethink the Mr. Big police method. 2018. *The Tyee* [News, culture, solutions]. Iegūts no: <http://ejuz.lv/jhp> [sk. 12.05.2018.].

11. Egan, M. 2018. What is dark web? *Tech advisor*. Iegūts no: <http://ej.uz/mouo> [sk. 20.02.2018.].
12. Greenberg, A. 2014. What is the dark web? *Wired*. Iegūts no: <https://www.wired.com/2014/11/hacker-lexicon-whats-dark-web/> [sk. 20.02.2018.].
13. Kavalieris, A. 2003. *Kriminālistika*. Rīga: Latvijas Policijas akadēmija.
14. *Kriminālistikas un operatīvās darbības latviešu, angļu, vācu un krievu terminoloģijas skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Aut. kol. Dr. habil. iur. A. Kavaliera vad. Rīga: Latvijas Policijas akadēmija.
15. Latvijas Zinātnes padomes lēmums Nr. 2-3-1 par jauno zinātnes apakšnozaru izveidošanu juridisko zinātņu nozarē. Zinātņu nozaru un apakšnozaru saraksts. 2018. *Latvijas Zinātnes padome*. Iegūts no: <http://ej.uz/g6qf> [sk. 20.02.2018.].
16. Mr. Big (police procedure). *Wikipedia*. Iegūts no: <http://ejuz.lv/jho> [sk. 12.05.2018.].
17. Orfox: A Tor browser for android. *Guardian Project*. Iegūts no: <https://guardianproject.info/apps/orfox/> [sk. 20.02.2018.].
18. Suvorovs, V. 2016. *Spiegošanas pamati. Kā strādāja visvarenākā un visnoslēgtākā 20. gadsimta izlūkošanas organizācija*. Rīga: Dienas Grāmata.
19. Terminu skaidrojošā vārdnīca. *Dictionary.com* Iegūts no: <http://www.dictionary.com/browse/staging> [sk. 20.02.2018.].
20. Vinogradov, D. 2015. 1 in 3 Syrian refugees have fake ID, German authorities admit. *RT*. Iegūts no: <http://ej.uz/dht1> [sk. 20.02.2018.].